

Din ve Bilim
Muş Alparslan Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi Dergisi

Din ve Bilim – Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi
Region and Science - Journal of Muş Alparslan University Faculty of Islamic Sciences
e-ISSN: 2667-7717 Aralık/December 2022, 5(2): 228-243

Risâle fî-Takrîr Enne'l-Kur'âne'l-Azîm Kelâmullâhi'l-Kadîm Bağlamında
Kemâlpaşazâde'nin İ'câzü'l-Kur'ân Yaklaşımı

Kamal Pashazadeh's I'jaz al-Qur'an (Miraculousness Of Qur'an) Approach in the
Context of *Risala Fi Taqrir Enne al-Qur'an al-Azim Kalamullah al-Qadim*

Eyüp GÜR

Doktora Öğrencisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü / PhD Student, Sivas
Cumhuriyet University, Social Sciences Institute, Sivas/Türkiye

eyupgur60@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3926-3452

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 01 Kasım /November 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 16 Aralık /December 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık /December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık /December

DOI: 10.47145/dinbil.1198060

Atıf / Citation: Gür, Eyüp. "*Risâle fî-Takrîr Enne'l-Kur'âne'l-Azîm Kelâmullâhi'l-Kadîm Bağlamında*
Kemâlpaşazâde'nin İ'câzü'l-Kur'ân Yaklaşımı/ Kamal Pashazadeh's I'jaz al-Qur'an (Miraculousness
Of Qur'an) Approach in the Context of *Risala Fi Taqrir Enne al-Qur'an al-Azim Kalamullah al-Qadim*".
Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi 5/2 (Aralık 2022): 228-243. doi:
10.47145/dinbil.1198060

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dinbil> | **mailto:** dinbil@alparslan.edu.tr

Telif Hakkı&Lisans / Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve
çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the
copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Published by Muş Alparslan University, Faculty of Islamic Sciences, Muş, 49250 Turkey.

Öz

İ'câzü'l-Kur'ân, "mu'cize" ile aynı kökten türemiş olan "i'caz" kavramının, "Kur'ân" kelimesiyle oluşturduğu bir terkiptir. Kavram, ilâhî kelâmın sahip olduğu lafzındaki edebî üstünlük ve manasındaki zenginlik dolayısıyla benzerinin meydana getirilemeyeceğini ifade etmek için kullanılmaktadır. Birçok ilmi disiplin tarafından kullanılan İ'câzü'l-Kur'ân, kelâmda Kur'ân'ın, Allah kelâmı olduğunu tasdik etmek, onu getiren peygamberin nübüvvetinin gerçek olduğunu ispat etmek gayesine matuf olarak mûcize kapsamında ele alınmaktadır. Nübüvvetin ispatı genel olarak mûcizeler üzerinden yapılmıştır. Kur'ân, kelâmcılar tarafından akfî mûcize kabul edilerek Hz. Muhammed'in nübüvvetini ispat etme noktasında başat rol oynamıştır. Bu nedenle her ne kadar İ'câzın vecihleri konusunda ihtilaf vâki olsa da Kur'ân'ın mûciz bir kitap olduğu ittifakla kabul görmüştür. Bir Osmanlı kelâmcısı olan Kemâlpaşazâde, İ'câzü'l-Kur'ân meselesini, *İ'câzü'l-Kur'ân* ve *Kelânullâhi'l-kadîm* isimli eserleriyle doğrudan değerlendirmeye tabi tutmuş, diğer risâleleriyle de konuya dolaylı olarak atıfta bulunmuştur. Yaptığımız bu çalışmaya esas olan *Kelânullâhi'l-kadîm* risalesinde İ'câzın çeşitli meseleleri anlatılmış; bu minvalde Kur'ân'ın tehaddî yönü öne çıkarılmış, tehaddîye insanlar ve cinlerin yanında meleklerin de dâhil olduğu ifade edilmiştir. Risâlede müellifin en çok atıfta bulunduğu kelâmcılar Seyyid Şerîf Cürçânî ve Sa'düddîn Teftazânî olmuştur.

Anahtar kavramlar: Kelâm, Kemâlpaşazâde, İ'câzü'l-Kur'ân, Tehaddî, Belâğat, Üslûb

Abstract

The incapacitation power (*ijaz*) of Qur'an" is a composition formed by the concept "*ijaz*" (the power to incapacitate), which derives from the same root as "mujiza" (miracle), with the word "Qur'an This compounded concept is used to express that divine discourse cannot be replicated because of its literary contextual mastery and richness of meaning. The incapacitation power of Qur'an, which is used by many different scholarly disciplines, is regarded as a miracle in Kalam in order to confirm that Qur'an is Allah's discourse and also to prove that the prophethood of the prophet who brought it is real. The proof of prophethood was generally made through miracles. Since the Qur'an was accepted as a mental miracle by theologians, it played a leading role in proving the prophethood of the Prophet Muhammad. Therefore, although there are disputes on the aspects of its inimitability (the incapacitation power to prevent imitation), the view of Qur'an as a miracle is accepted with a consensus. Kamalpaşazadeh who is an Ottoman Kalam scholar, directly examined the incapacitation power of Qur'an in his books, *I'jaz al-Quran-(The incapacitation power of Qur'an)* and *Kalamullah al-Qadim-(Allah's Primeval Discourse)* and made indirect references to the topic in his other risalas (epistles). Various issues of i'jaz are explained in the epistle of *Kalamullah al-Qadim (Allah's Primeval Discourse)*, which is the basis of this study; In this way, the *tahaddi* aspect of the Qur'an (The challenge for nonbelievers to bring a similar work to Qur'an) is emphasized, and it is stated that angels are included in the tahaddi as well as humans and jinn. Sayyid Sharifal-Jurjani and Sa'ad al-Din al-Taftazani were the most frequently cited theologians by the author of the epistle

Keywords: Kalam, Kamalpaşazadeh, Miraculousness of Qur'an, Tahaddi, Rhetoric, Style

Giriş

Kemâlpaşazâde (ö. 940/1534), Osmanlı devletinin en parlak döneminde yetişmiş, ilmiye sınıfında edindiği yetkinliği; bir taraftan devrin önemli medreselerinde ders vererek, diğer taraftan haşiye ve telif eserler ortaya koyarak aynı zamanda bürokraside görev icra ederek ilmî birikimini uygulama fırsatı bulmuş ilim ve devlet adamıdır.¹

Kur'ân ilimlerinde çok sayıda telif esere imza atan Kemâlpaşazâde'nin, kelâm ve felsefeyle ilgili olarak yaklaşık elli eserinin olduğu kabul edilmektedir.² Müellifimiz kelâm alanında Allah'ın sıfatları, kaza-kader, ecel, rûh, âlemin yaratılması, cennet-cehennem, iman, Halku'l-Kurân, İ'câzü'l-Kur'ân gibi

¹ Nihal Atsız, "Kemalpaşa-oğlu'nun Eserleri", *Şarkiyat Mecmuası* 6 (1966), 71-112; Yekta Saraç, *Şeyhülislâm Kemalpaşazâde Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri* (İstanbul: Risale Basın Yayın LTD, 1995), 29-33; Kemal Sözen, *İbn Kemal'de Metafizik* (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2001), 66-67.

² Atsız, "Kemalpaşa-oğlu'nun Eserleri", 71-112; Sayın Dalkıran *İbn-i Kemâl'e Göre Ehl-i Sünnet Düşüncesi* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2018), 66. Ayrıca eserler için bk. Şamil Öçal, *Kemalpaşazâde'nin Felsefî ve Kelâmî Görüşleri* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), 26-37.

konularda eserler vermiştir.³ Onun, felsefî konuları kelâmî bir mantıkla ele alarak felsefenin kelâmlaştırılmasında öncü rol aldığı bilinir.⁴ Kelamdaki metodu, akıl-nakil eksenli olsa da akılcı yönü ağır basmıştır. Bu yüzden eserlerinde, mezheplerin görüşlerini analiz etmeye çalışmış, bununla birlikte temelde Ehl-i sünnet inancını tesis etme yönünde bir tavır ortaya koymuştur.⁵

Şeyhülislâm Kemâlpaşazâde'nin üzerinde kalem oynattığı konulardan birisi de "İ'câzü'l-Kur'ân" meselesidir. Müellif, i'caz meselesini *fi Hakikati'l-mûcize*⁶, *İ'câzü'l-Kur'ân*⁷ ve *Kelânullâhi'l-kadîm*⁸ isimli risâlelerinde ele almıştır. O, mevzuyu *fi Hakikati'l-mûcize* risalesinde, mucizenin Peygamber'in nübüvvetine delaleti yönünden; *İ'câzü'l-Kur'ân* adlı eserinde, i'câzın vecihleri bağlamında değerlendirmiştir. Bizim çalışmamızın omurgasını oluşturan *Risâle fi-takrîr enne'l-Kur'âne'l-azîm kelânullâhi'l-kadîm* isimli risalede ise i'câz, ağırlıklı olarak tehdâdî ve nübüvveti delil oluşu yönleriyle ele alınmıştır.

Allah'ın kadîm kelâmı Kur'ân'ın i'câzı ile ilgili muhtelif konuların işlendiği risâle; yazma nüshalarının⁹ yanında, *Risâle fi kudemî'l-Kur'ân kelânullâh* ismiyle Ahmet Cevdet Paşa'nın neşrettiği *Resâil-ü İbn-i Kemâl* içerisinde¹⁰ ve *Risâle fi-takrîr enne'l-Kur'âne'l-Azîm kelânullâhi'l-kadîm* ismiyle Hamza Bekrî'nin *Mecmûu resâilî'l-allâme Kemâlpaşazâde Paşa adlı* mecmuasında mevcuttur. Biz çalışmamızda Hamza Bekrî'nin tahkikli nüshasını esas aldık.¹¹

İslâm'ın ilk dönemlerinde i'câz meselesi, herhangi bir kavramsal analiz yapılmadan Kur'ân'ın ilahi kaynaklı oluşundan hareketle benzerinin oluşturulamayacağı bağlamında, bir meydan okuma tarzında tezahür etmiştir. Daha sonraki dönemlerde i'câz, fetihlerle birlikte Müslümanların gayr-i İslâmî kültürlerle tanışmasının neticesi olarak, İslâm dünyasında varlığını sürdüren ilhâd hareketlerinin Kur'ân'a yönelik tenkitlerine karşı, yeni teşekkül etmeye başlayan ilmî disiplinler tarafından çeşitli açılardan ele alınmıştır. Bu bağlamda İ'câzü'l-Kur'ân mevzusu, İslam düşüncesinde özellikle müfessirler, kelâmcılar ve dilbilimciler tarafından sözlü ve yazılı olarak müzakere edilmiştir. Dil bilimcileri, i'câzı semantik analiz kapsamında; dilin incelikleri, belâgat ve fesâhat yönünden Kur'ân'ın mûcize oluşu ekseninde değerlendirmiştir. Müfessirler, konuyu yorum pratiğinin dayandığı temel değişmezlerden biri olarak ele almışken, kelâmcılar mûcize ve nübüvvetin ispatı bağlamında incelemiştir.¹²

³ Eselerle ilgili olarak Bk. Atsız, "Kemalpaşa-oğlu'nun Eserleri", 71-112.

⁴ M. Sait Yazıcıoğlu, "Kelâmcı Olarak İbn Kemâl", *Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu*, ed. Hayri Bolay vd. (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 149-155; Sözen, *İbn Kemal'de Metafizik*, 26; Kürşat Turgut, "Kemâlpaşazâde'nin Felsefî İlimlere Dair Görüş ve Eleştirileri: Hâşiye Alâ Tehâfüt Örneği", *Kemâlpaşazâde Felsefe-Din-Edebiyat Araştırmaları*, ed. Murat Demirkol vd. (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 51.

⁵ Sözen, *İbn Kemal'de Metafizik* 26; Ömer Mahir Alper, "16. Yüzyılda Osmanlı Düşüncesi: Kemâlpaşazâde Bağlamında Bazı Mülâhazalar", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı İlim ve Fikir Dünyası Sempozyumu*, ed. Ekrem Demirli vd. (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 15-20.

⁶ Eser, Ahmet Cevdet Paşa'nın neşrettiği *Resâil-ü İbn-i Kemâl* içerisinde matbû olarak mevcuttur. Bk. Şemseddin Ahmed bin Süleyman İbn Kemâl, "Fî hakikati'l-mu'cize ve delâletühâ 'alâ sıdkı men idde' a'n-nübüvve" *Resâil-ü İbn Kemâl*, nşr. Ahmed Cevdet Paşa (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1316), 137-148.

⁷ Eser, *Risâle fi i'câzü'l-Kur'ân* ismiyle kırk altı farklı kütüphanede yazma olarak bulunmaktadır. Bk. Atsız, "Kemalpaşa-oğlu'nun Eserleri", 71-112. Ali Öge tarafından, müellifin *İ'câzü'l-Kur'ân* risâlesi baz alınarak "Şeyhü'l-İslâm İbn Kemâl'in Kur'an-ı Kerim'in İ'câziyle İlgili Görüşleri" ismiyle hazırlanan çalışmada, Kemâlpaşazâde'nin hayatı, mûcize anlayışı ve i'câz görüşü anlatılmıştır. Yazarın giriş bölümünde ifade ettiği gibi, i'câz'ı şekillendirirken merkeze aldığı eser müellifin *İ'câzü'l-Kur'ân* adlı risalesi olmuştur. Yer yer *Risâle fi-takrîr enne'l-Kur'âne'l-azîm kelânullâhi'l-kadîm* ve *Fî hakikati'l-mûcize ve delâletihâ* isimli risalelerine de atıf yapılmıştır. Makale, sentez ve analizden daha ziyade müellifin görüşünün aktarılması tarzında bir metotla yazılmıştır. Bk. Ali Öge, "Şeyhü'l-İslâm İbn Kemâl'in Kur'an-ı Kerim'in İ'câziyle İlgili Görüşleri", *Diyanet İlmî Dergi*, 50/2 (2014), 89-102.

⁸ Kemâlpaşazâde, "Risâle fi-takrîr enne'l-Kur'âne'l-azîm kelânullâhi'l-kadîm", *Mecmûu Resâilî'l-Allâme İbn Kemal Paşa*, thk. Hamza el-Bekrî (İstanbul: Dârul-Lübâb, 2018), 167-181.

⁹ Kemâlpaşazâde, *Risâle fi kudemî'l-Kur'ân Kelânullâh* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 2500), 11b-14a. Ayrıca Nihal Atsız risâlenin otuz farklı kütüphanede yazma olarak bulunduğunu ifade eder. Bk. Atsız, "Kemalpaşa-oğlu'nun Eserleri", 71-112.

¹⁰ Kemâlpaşazâde, "Risâle fi kudemî'l-Kur'ân Kelânullâh", *Resâil-ü İbn Kemâl*, nşr. Ahmed Cevdet Paşa (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1316), 131-136.

¹¹ Kemâlpaşazâde, "Risâle fi-takrîr enne'l-Kur'âne'l-Azîm kelânullâhi'l-kadîm", 167-181.

¹² Ebû Bekir Muhammed b. Tayyip el-Bâkılânî, *İ'câzü'l-Kur'an*, thk. Seyyid Ahmet Sakar (Mısır: Dârul-Maârif 1954), 10; Numan Konaklı, "İ'cazu'l-Kur'ân Fikri: Mahiyet, Tarihi Süreç ve Literatür", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (2012), 252.

Mûcize, kelimelerin çoğunluğu nezdinde nübüvvetin ispatında başat rol oynar.¹³ Literatürde hissî,¹⁴ haberî¹⁵ ve aklî¹⁶ olmak üzere üç grupta mütalaa edilir.¹⁷ Diğer peygamberlerin nübüvvetinin ispatında, hissî mûcizeler ön plana çıkmışken; Hz. Peygamber, Kur'ân mûcizesi ile mâruf olmuştur. Kur'ân mûcizesi, bütün dönemler için geçerliliği sübut bulmuş, diğer mûcizelerden farklı olarak meydan okumayı peygamberin elinde değil, bizzat kendisi yapmaktadır. Diğer mûcizeler, peygamberin mûcizeyi gösterdiği anda etki gücüne sahipken, Kur'ân mûcizesi, sadece peygamberin hayatı ile kayıtlı olmayıp, bütün zamanlarda iddiasını devam ettirmiştir. İşte bu sebeple Kur'ân, hem kendi kendini tasdik eder hem de onun tebliğ ve tebyînini yapan peygamberin nübüvvetini ispat eder. Diğer taraftan hissî mûcizeler, sadece elinde zuhur eden peygamberin nübüvvetine bir delilken, Kur'ân mutlak olarak nübüvvet müessesesini ispatlar. Bu nedenle onun, doğrudan işaret ettiği ayetlerle,¹⁸ bütün peygamberlerin nübüvvetinin hak ve hakikat olduğu ortaya konulmuş, bir peygamberin aracılığıyla tebliğ edildiği için de nübüvvet kurumunun vazgeçilmezliği anlaşılmıştır.

Kemâlpaşazâde'nin *Risâlefi-takrîr enne'l-Kur'âne'l-Azîm kelânullâhi'l-kadîm* adlı eseri üzerine yapacağımız bu çalışmanın giriş bölümünde müellifin risâlede yararlandığı kaynaklar, metodu ve eserin içeriği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmamızın daha sonraki bölümlerinde İ'câzü'l-Kur'ân meselesinin tarihi seyri, akabinde *Risâlefi-takrîr enne'l-Kur'âne'l-Azîm kelânullâhi'l-kadîm* eserinden hareketle Kemâlpaşazâde'nin İ'câzü'l-Kur'ân anlayışı müzakere edilerek onun, i'câz meselesinde nerede konumlandığı tespit edilecektir. Ayrıca müellifin Kur'ân bağlamı yazdığı diğer eserlerinden istifade edilerek mevzu zenginleştirilecektir.

1. Nübüvveti İspat Delili Olarak İ'câzü'l-Kur'ân'a Genel Bir Bakış

Sözlükte "acız" sülâsi fiilinin if'âl babına dönüştürülmesinden müştak olan i'câz, aciz bırakmak, güçsüz duruma düşürmek' gibi anlamları ihtiva eden bir mastardır.¹⁹ İ'câz ve Kur'ân kavramının izafeti ile oluşan İ'câzü'l-Kur'ân, risâlet davasında Arapların ve sonraki nesillerin Kuran-ı Kerim'e nazire yapmaktan aciz olduklarını izhar etmek suretiyle Hz. Peygamber'in sıdkının ortaya konulmasıdır.²⁰ Diğer bir tabirle İ'câzü'l-Kur'ân, lafzındaki edebî üstünlük, manasındaki muhteva zenginliği, teşrî ve gaybî haberler yönüyle Kur'ân'ın benzerinin meydana getirilememesini ifade eden bir kavramdır.²¹ Kur'ân'ın lafzındaki i'câz, inzal döneminde Arap diline vâkıf olan edip ve şairlere meydan okurken,²² manadaki i'câz aklîselim ve ilim erbâbının ve Arap olmayanların zihin ve gönül dünyalarına karşı tehdîde bulunmak suretiyle Kur'ân'ın evrensel bir ilâhî mesaj olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.²³

¹³Hüseyn Ziyâeddîn el-İtr, *Nübüvveti Muhammed fi'l-Kur'ân* (Halep: Dâru'n-Nasr, 1393/1973), 235; Halil İbrahim Bulut, *Nübüvveti İspat Açısından Hissî Mûcizeler* (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 90.

¹⁴Hissî mûcizeler, duyu organlarına hitap eden ve peygamberin sıdkına delâlet eden mûcizelerdir. Bu mûcizelerin bir kısmı peygamberin zâtıyla ilgili olmakla birlikte bir kısmı da onun zâtının dışında gerçekleşir. Bk. Nureddîn es-Sâbûnî, *el-Bidâye fi usûli'd-dîn*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 108-110; Fahreddîn er-Râzî, *el-Erbaûn fi usûli'd-dîn*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ (Kahire: Matbaatü Dâru't-Tazâün, 1986), 2/85.

¹⁵Peygamberlerin vahye dayanarak geçmiş ve geleceğe dair verdikleri olaylardır. Bazı âlimler, haberî mûcizeleri hissî mûcizeler içerisinde değerlendirmeye tabi tutmuşlardır. Bk. Sâbûnî, *el-Bidâye fi usûli'd-dîn*, 106.

¹⁶Bilgi mûcizesi, mânevî mûcize olarak da bilinen, insanın aklına hitap ederek onları düşünmeye ve gerçekleri kavramaya sevkeden böylece nübüvvetin doğruluğunu kanıtlayan delillerdir. Kur'ân Hz. Peygamber'in en büyük mûcizesi olarak kabul edilir. Bk. Bulut, *Nübüvveti İspat Açısından Hissî Mûcizeler*, 32. Fahreddîn er-Râzî, haberî mûcizeleri, aklî mûcizeler içerisinde mütalaa eder. Bk. Râzî, *el-Erbaûn fi usûli'd-dîn*, 2/85.

¹⁷Ebu'l-Muîn en-Neseî, *Tabsiratu'l-edille fi usûli'd-dîn*, thk. Muhammed Enver Hâmid İsâ (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye, 2011)2/741; Sâbûnî, *el-Bidâye fi usûli'd-dîn*, 108-110.

¹⁸el-Bakara 2/285; en-Nîsâ 4/136, 150, 152.

¹⁹Neseî, *Tabsiratu'l-edille fi usûli'd-dîn*, 2/689; Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beirut: Dâru's-Sadr, 1414), "acız", 5/369; Sa'düddîn et-Teftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyra (Beirut: Âlemü'l-Kütüb, 1419/1998), 5/28.

²⁰Mennâ' Kattân, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân*, (Kahire: Mektebetü'l-Vehbete, ts.), 250; Sâbir Hasan Muhammed, *Meorîdi'z-Zam'ân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Bombay: Dâru's-Selefiyye 1404/1984), 97.

²¹Bâkîllânî, *İ'câzü'l-Kur'an*, 35; Yusuf Şevki Yavuz, "İ'câzü'l-Kur'an", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul:TDV Yayınları, 2000), 21/403-406.

²²Sâbûnî, *el-Bidâye fi usûli'd-dîn*, 107.

²³Mustafa Müslim, *Mebâhis fi i'câzi'l-Kur'ân* (Riyad: Dâru'l-Müslim, 1416/1996), 28; Yavuz, "İ'câzü'l-Kur'an", 21/403-406.

Kur'ân, Hz. Peygamber'in en büyük ve en açık mûcizesi kabul edilmiştir.²⁴ Allah, her peygambere kendi döneminin sosyo-kültürel dokusu ve zihin dünyasına uygun mûcizeler vermiştir. Hz. Musa döneminde sihir yaygın olduğu için Allah, adeta onların anlayabilecekleri bir dilden hitap ederek sihre meydan okuyacak asa mûcizesini²⁵ vermiştir. Hz. İsa döneminde ise tıbbın yaygın olması hasebiyle, Hz. İsa'ya ölüleri diriltme, körleri ve alacalıyı iyileştirme mûcizesi²⁶ vermek suretiyle, peygamberin muhataplarının en mahir oldukları alanda tehadüde bulunarak onların acziyetlerini ortaya çıkarmıştır.²⁷ Hz. Peygamberin çağdaşı Araplar, şiir ve edebiyatın inceliklerine vakıf olduklarından, onlara meydan okuyan mûcize de onların diline ve anlayışlarına hitap etmiştir.²⁸

Hz. Muhammed'den önceki peygamberlerin mûcizeleri hissi mûcize tarzında vuku bulmuştur.²⁹ Zaten peygamberlerin muarızlarının, kendilerinden beklentileri, hislerine hitap edecek tarzda, delil getirilmesi yönünde olmuştur.³⁰ Bu geleneğe uygun bir şekilde Hz. Peygamber'in, inzâl dönemindeki muhatapları da kendisinden mûcize talebinde bulunarak Kur'ân'ın diliyle "Rabbi'nin katından O'na birtakım mûcizeler indirilmeli değil miydi?"³¹ diyerek itirazda bulundular. Aslında onların bu istekleri, mûcize teamülüne uygun bir şekilde hislerine dokunacak bir talepti. "Dediler ki: 'Sen bizim için yerden bir kaynak fıskırtmadıkça sana asla inanmayacağız. Veya senin bir hurma bahçen ve üzüm bağın olmalı; içlerinden de çağıl çağıl nehirler akıtmalıyım. Yahut-iddia ettiğin gibi-göğü üzerimize parça parça düşürmelisin veya Allah'ı ve meleklere karşımıza getirmelisin. Veya altından bir evin olmalı; ya da göğe çıkmalıyım. Bize okuyacağımız bir kitap indirmedeğin sürece oraya çıktığına da asla inanmayacağız.' De ki: 'Rabbimi tenzih ederim! Ben sadece beşer bir peygamberim.' " ³²

Görüldüğü üzere hangi devirde olursa olsun peygamberi yalanlayan toplumların inkâr gerekçeleri, hep aynı minvalde olagelmıştır; o gerekçe de elle tutulan, gözle görülen maddi bir kanıt beklentisidir. Kur'ân'ın anlatımıyla peygamberin cevabı, beklentinin aksine, beşer olduğunu vurgulamaktır. Bu anlayış hem tevâzunun hem teslimiyetin hem de mûcizelerin ancak Allah'ın dilemesiyle mümkün olabileceğinin ifadesidir. Müşriklerin taleplerine karşılık Allah, elçisine hitaben, "Kendilerine okunan bu kitabı sana göndermiş olmamız onlara yetmiyor mu? Elbette inanan bir topluluk için onda rahmet ve ibret vardır,"³³ ayetiyle Kur'ân'ın, apaçık bir mûcize, Hz. Peygamber'in nübüvvetini ispatlayan en büyük işaret olduğu tasdik edilmiştir. Hz. Peygamber de "Her peygambere mutlaka insanların inanmakta olageldikleri şeyler cinsinden bir mûcize verilmiştir. Ama bana verilen (mûcize) ise vahiydir ve bunu bana Allah vahyetmiştir. Bu sebeple Kıyamet günü, diğer peygamberlere nazaran etbâ en çok olan peygamberi ben olacağımı ümid ediyorum,"³⁴ ifadeleriyle mezkûr ayeti tebyîn etmiştir.

Hz. Peygamber'in en büyük mûcizesi Kur'ân olmakla birlikte kelâmcıların ekserisi nezdinde kendisine hissi mûcize verildiği kabul görmüştür. Fakat ne var ki Hz. Muhammed'e verilen hissi mûcizelerin tevâtüren nakledilmemiş olması, bu mûcizelerin delil değeri noktasında kelâmcıların ihtilafına sebebiyet vermiştir.³⁵ Buna karşılık Kur'ân, tevâtüren naklolunarak kat'i bilgi ifade etmiş, tüm

²⁴Hasan Muhammed, *Mevrîdî'z-Zam'ân fî ulûmi'l-Kur'ân*,98; Abdülhalîm Mahmut, *Delâilü'n-nübüvve* (Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Misriyye, 1991), 215.

²⁵ Kur'an-ı Kerim'de asa yılan, asa taş ve asa deniz olmak üzere üç tür asa mûcizesinden bahsedilir. Ayetler için bk. Asa yılan, et-Tâhâ 20/17-21;en-Neml 27/9; el-Kasas 28/31; asa taş, el-Bakara 2/60; asa deniz,eş-Şuarâ 26/63.

²⁶*Kur'ân Yolu* (Erişim 28 Kasım 2022), Âl-i İmrân 3/49; el-Mâide 5/110.

²⁷ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Usûliddîn*(İstanbul: Matbatü'd-Devlete, 1346/1928), 181-182; Mahmut, *Delâilü'n-nübüvve*, 216-217.

²⁸Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız, *Resâilü Câhız huccecün-nübüvve*, thk. Ali Ebu Melham (Beyrut: Dâru'l-Hilâl, 2002), 3/161; Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed Mâverdî, *A'lâmü'n-nübüvve* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986), 68.

²⁹Hasan Muhammed, *Mevrîdî'z-Zam'ân fî ulûmi'l-Kur'ân*,99; Bulut, *Nübüvveti İspat Açısından Hissî Mûcizeler*, 174.

³⁰İlgili ayetler için bk. Hûd 11/32, 53-54; A'râf 7/10, 106, 160; eş-Şuarâ 26/154, 185-187; el-Ankebût, 29/29; el-Bakara 2/55.

³¹ el-Ankebut 29/50.

³² el-İsrâ 17/90-93.

³³ el-Ankebut 29/51.

³⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhih*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Fezâilu'l-Kur'ân" 1, "İtisâm" 1; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-şâhih*, nşr., Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: y.y., 1374-1975/1955-1956), "İman" 239.

³⁵Hz. Peygamber'e isnad edilen hissi mûcize rivayetleri ahad tarikle gelse bile, aynı mevzuyla alakalı çok sayıda farklı tarikten gelen rivayetin olması, onu mânen mütevâtir derecesine yükseltmiştir. Böylece hissi mûcizeler nübüvvetin ispatında delil olarak

zaman ve mekânlarla hitap ederek nübüvvetin kanıtlanmasında daha güçlü bir etkiye sahip olmuştur.³⁶ *Ahkâmü's-sultânîyye* müellifi Mâverdî (ö. 450/1058), Kur'ân mûcizesini farklı kılan üç faktörden söz eder; Buna göre Kur'ân, Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemin şartlarına muvâfık olarak insanlar arasında neşvünemâ bulmuş; edebiyatın zirvede olduğu bir asırda gönderilmiş, Kur'ân'ın i'câz ve icâzının en kuvvetli etkisi karşısında, belâğat ve fesâhat erbabı boyun eğmiş acziyetleri zahir olmuştur.³⁷ İkinci olarak Kur'ân mucizesi, zihinlere ve anlayışlara hitap etmektedir. Üçüncü olarak Kur'ân, her asırda bâkî olup bütün bölgelere yayılmıştır. Çağın değişimiyle silinip yok olmaya mahkûm değildir.³⁸ Mâverdî, bu yorumuyla bir taraftan Kur'ân'ın, diğer mûcizelere göre muhataplar üzerinde bıraktığı güçlü bir etkiye işaret ederken, diğer taraftan da zihinlere hitap etmek suretiyle entelektüel seviyesi yüksek insanları bile aciz bırakacağını anlatmaya çalışmıştır. O, "bütün bölgelere intişar etmiştir" ifadesiyle de onun mûcizeliğinin evrenselliğine dikkat çekmiştir.

İnzâl dönemi müşrikleri, "Bu olsa olsa eskilerden nakledilmiş bir sihirdir. Bu, insan sözünden başka bir şey değildir,"³⁹ diyerek Kur'ân'ın beşer sözü olduğunu iddia etmişler; ona bazıları şiir, bazıları sihir, kimileri de Muhammed'in öncekilerden duyarak yazdığı masal yakıştırmasında bulunmuştur.⁴⁰ Bizzat Kur'ân, müşriklerin bu iddialarına karşı en yüksek perdeden tehdîde bulunarak onları benzerini getirmeye davet etmiş, bu meydan okuma tecdrici olarak devam etmiştir. Müşriklere karşı yapılan tehdîdin üç aşamadan geçtiği görülmektedir.⁴¹

1. İlk olarak müşriklerden Kur'ân'ın bir benzerini getirmeleri istenilerek tehdîde bulunulmuştur. "De ki: Yemin ederim, bu Kur'ân'ın bir benzerini ortaya koymak için ins ve cin bir araya gelip birbirine destek olsa dahi onun benzerini ortaya koyamazlar."⁴² "Eğer doğru söyleyenler iseler, haydi onun gibi bir söz getirsinler!"⁴³ Kemâlpâşazâde'ye göre, Tûr suresindeki bu ayetle Allah, müşriklere Kur'ân'ın tümüyle tehdîde bulunmuş, onların acziyeti ortaya çıkınca meydan okuma on sureye düşürülmüştür.⁴⁴ Hele tehdîd ümmî, ilim talim etmemiş, bir kitap okumamış ve hiç kimsenin tesirinde bulunmamış birisinden olursa⁴⁵ meydan okuma daha da önem kazanacaktır.

2. İkinci olarak eğer onun benzerini getiremiyorsanız, beyânında ve nazım güzelliğinde⁴⁶ ona benzer on sure getirin: "Yoksa, 'onu kendisi uydurdu' mu diyorlar? De ki: Eğer doğru iseniz Allah'tan başka çağırabildiklerinizi yardıma çağırın da siz de onun gibi uydurulmuş on sure getirin,"⁴⁷ ayetiyle meydana okumanın beyan seviyesi düşürülse de şiddeti artırılmıştır.

3. Üçüncü aşamada, onun benzeri bir sure getirin: "Yoksa onu (Muhammed) uydurdu mu diyorlar? De ki: Eğer sizler doğru iseniz Allah'tan başka, gücünüzün yettiklerini çağırın da hep beraber onun benzeri bir sure getirin."⁴⁸

Kur'ân aşama aşama yaptığı meydan okumalarla, kendisine muarazada bulunamayan müşriklere acziyetlerini hatırlatırcasına, "De ki: Yemin ederim, bu Kur'ân'ın bir benzerini ortaya koymak için

---

kullanılmıştır. Bk. Bâkîllânî, *İ'câzü'l-Kur'an*, 10; Mâverdî *A'lâmü'n-nübüvve*, 76; Nesefî, *Tebîrâ*, 2/690. Diğer taraftan Hz. Peygamber'e isnad edilen hissi mûcizelerin ahad yolla rivayetinden dolayı, kesin bilgi ifade etmeyeceğinden nübüvvetin delili olarak kullanılamayacağı yönünde karşı görüşler de mevcuttur. Bk. Râzî, *Muhassal*, 187.

³⁶Bâkîllânî, *İ'câzü'l-Kur'an*, 10; Nesefî, *Tebîrâ*, 2/690;

³⁷Mâverdî, *A'lâmü'n-nübüvve*, 52.

³⁸Bâkîllânî, *İ'câzü'l-Kur'an*, 10-11; Mâverdî, *A'lâmü'n-nübüvve*, 53.

³⁹el-Müddesir 24-25.

⁴⁰Celâleddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an* thk. Kemal Mustafa (Kahire: Mektebetü Hancî, ts.), 4/5. Konuyla ilgili ayetler için bk. el-Kalem 68/15; el-Mütâffifin 83/13; en-Nahl 16/24.

⁴¹Kattân, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'an*, 249-250; Vecihî Sönmez, *İnsanlığın Nübüvvet Anlayışı ve Ebu'l-Muîn en-Nesefî ile Seyfuddîn el-Âmidî'nin Nübüvveti İspat Metotları* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 319.

⁴²el-İsrâ 17/88.

⁴³et-Tûr 52/34.

⁴⁴Kemâlpâşazâde, *İ'câzü'l-Kur'an*, thk. Adil Gıryânî (PDF: y.y, ts.),7.

⁴⁵Kemâlpâşazâde, *İ'câzü'l-Kur'an*, 8.

⁴⁶Ebû Saîd Abdullah b. Ömer Beydâvî, *Envâru'tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman Mar'aşî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1418),3/130.

⁴⁷Hud 11/13.

⁴⁸Yunus 10/38.

ins ve cin bir araya gelip birbirine destek olsa dahi onun benzerini ortaya koyamazlar,"⁴⁹ ayetiyle bunun asla mümkün olamayacağı gerçeğini beşerî değil, ilâhî bir hükümle tasdik etmiştir. Kur'ân, cahiliyye taassubuna sahip bu insanlara en güçlü ve en şöhretli oldukları bir alanda meydan okumuştur. Buna rağmen onlar kalemlerle muarazadan kaçınıp, kılıçla mücadeleyi tercih etmişlerdir. Eğer muarazaya güç yetirmiş olsalardı mutlaka muaraza edeceklerdi, böyle bir şey vâki olsaydı, kayıtlara geçecekti. Hâlbuki böyle bir şey ne işitilmiş ne de kayıtlara geçmiştir.⁵⁰

Kur'ân'ın tehdidi karşısında müşriklerin, muarazada bulunmaları şöyle dursun, acziyetlerini itiraf edip, hayranlıklarını gizleyemedikleri bilinen bir gerçektir.⁵¹ Mesela Hz. Peygamber'in Fussilet suresinden okuduğu ayetleri dinleyen Utbe b. Rabia şaşkınlığını gideremeyerek "Vallahi bunlar ne sihir ne kehanet ne de şiirdir; bu zamana kadar benim hiç benzerini duymadığım sözlerdir. Ey Kureyş topluluğu! Bu adamdan uzak durun, ondan duyduğum her bir kelam bünyesinde bir mesaj barındırıyor,"⁵² diyerek Kur'ân'ın edebî üstünlüğünü dost meclislerinde itiraf etmiştir. Benzer bir itiraf Velid b. Muğira'dan gelmiştir: "O şair değildir, biz şiirin her türlüşünü biliriz. Vallahi onun sözünde bir tatlılık var, onun kökü izzet, dalı meyvedir, onun hakkında söylediğiniz bu sözleri aslı esas olmayan şey olarak bilirim."⁵³

Müşriklerin bu iddiaları, daha sonraki dönemlerde fetihlerle birlikte İslâm'ın Yunan ve Fars kültürleriyle tanışması neticesinde ilhâd hareketleriyle devam ettirilmiştir. İlhâda karşı hicri 2. Yüzyılda Basra'da fakih, muhaddis, kelâmcı, dilci, filozof gibi birbirinden farklı âlimlerden ilk tepkiler verilmiştir. Kurumsal olarak ise Mu'tezilî âlimler tarafından Kur'ân'ın i'câzını ortaya koyan eserlerle onlara reddiyeler düzenlenmiştir.⁵⁴ İ'câz mevzuunda ilk konuşan âlim Vâsıl b. Ata (ö. 131/748) olmuştur. Akabinde *İ'câzü'l-Kur'ân* adlı eseri ile İbrahim b. Seyyar en-Nazzâm (ö. 231/845) Kur'ân'ın i'câzının, "sarfe teorisi"⁵⁵ ile mümkün olacağını ifade etmiştir. Nazzâm'ın öğrencisi Câhız (ö. 255/869), *Nazmü'l-Kur'ân* adlı eserinde, Nazzâm'ın sarfe teorisini reddetmenin yanında i'câzın, Kur'an'ın nazmı ve te'lifinde olduğu görüşünü benimsemiştir.⁵⁶

Câhız'den itibaren kelâmcılar, dilciler Kur'ân araştırmaları etrafında i'câzın vecihlerini beyan eden eserler vermeye başlamışlardır. Meselâ Câhız'ın metodu üzerine sünnî gelenekten İbn Kütaybe (ö. 276/889), *Te'vilâtü müşkilü'l-Kur'ân isimli eseriyle* Kur'ân'ın i'câz vecihlerini kendine has üslupla ortaya koymaya çalışmıştır.⁵⁷ Mu'tezilî âlimlerden Rummânî (ö. 384/994), *Delâilü'l-i'câz* adlı eserinde, i'câz'ı yedi vecih olarak ele almış; sarfe görüşünü ve Kur'ân'ın belâğat inceliklerini i'câzdan kabul etmiştir.⁵⁸ Rummânî ile çağdaş sünnî âlimlerden hadisçi ve edebiyatçı Hattâbî (ö. 388/998), *İ'câzü'l-Kur'ân*'da Kur'an'ın lafzındaki fesâhate ve te'lifindeki güzelliğe dikkat çekmiştir. Hattâbî, "Kur'an'ın gönüllerde bıraktığı lezzet, Kur'an haricinde hiçbir manzum ve nesir kelimada duyulmamıştır,"⁵⁹ ifadeleriyle psikolojik i'câzın ilk temsilcisi olmuştur. İ'câz konusunda en kapsamlı eseri ortaya koyan âlim ise Bâkîllânî (ö.403/1013) olmuştur. O eserinde öncekilerin i'câzla ilgili görüşlerini münakaşa etmiş, sarfeye

⁴⁹ el-İsrâ 17/88.

⁵⁰ Teftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*,5/28; Kemâlpaşazâde, *İ'câzü'l-Kur'ân*, 9.

⁵¹ Sönmez, *İnsanlığın Nübüvvet Anlayışı*, 319.

⁵² Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişam, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbü'l-Arabiyye, 1410/1990), 1/322-324.

⁵³ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/302-303.

⁵⁴ Müslim, *Mebâhis fi i'câzi'l-Kur'ân*, 46.

⁵⁵ Sarfe teorisini benimseyenlere göre Kur'an'ın i'câzı, onun belâğatında ve fesâhatinde değil, aksine onun i'câzı, sarfe ile olur. Çünkü Allah, Kur'an'ı helal-haram gibi ahkâmı beyan için göndermiştir. Kur'an'ın meydan okuması karşısında, onun muhataplarının muarazada bulunma imkânı olduğu halde Allah, onlardan bu gücü almak suretiyle onları karşılık vermektense engellemiştir. Bk. Bâkîllânî, *İ'câzü'l-Kur'ân'ın Mukaddimesi*,8. Bu görüş Nazzâm'ın görüşü olup, Şia'dan Şerif Murtazâ'nın sarfe telakkisi ise, 'Araplar'ın Kur'an'ın benzerini getirmeye güçleri yettiği halde, Allah onların bilgilerini engelledi', şeklindedir. Bk. Kemâlpaşazâde, *İ'câzü'l-Kur'ân*, 12; Müslim, *Mebâhis fi i'câzi'l-Kur'ân*, 65.

⁵⁶Bâkîllânî, *İ'câzü'l-Kur'ân'ın Mukaddimesi*,8; Abdülkerim el-Hatîb, *İ'câzü'l-Kur'ân* (Beyrut: Darü'l-Fikri'l-Arabî, 1974),367.

⁵⁷Müslim, *Mebâhis fi i'câzi'l-Kur'ân*,47.

⁵⁸Bâkîllânî, *İ'câzü'l-Kur'ân'ın Mukaddimesi*, 12; Müslim, *Mebâhis fi i'câzi'l-Kur'ân*, 50.

⁵⁹Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Hattâbî, "İ'câzü'l-Kur'ân", *Selâsü Resâil fi İ'câzi'l-Kur'ân er-Rummânî ve'l-Hattâbî ve Abdülkâhîr el-Cürcânî*, thk.Halfullâh Ahmed-Muhammed Zeğlûl Selâm (Mekke: Dâru'l-Maârif, ts.), 70.

reddiyede bulunmuş, Kur'ân'ın i'câzının nazmındaki ve te'lifindeki erişilmez parlaklığının yanında gaybî haberleri ve peygamberlerin sîretlerini bir i'câz vechi olarak ele almıştır.⁶⁰ Mu'tezile'den Kâdî Abdülcebbar (ö. 415/1025), *el-Mügnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl* adlı eserinin bir bölümünü İ'câzü'l-Kur'ân'a ayırmış; daha önceki âlimlerin i'câz vecihlerine işaret ettikten sonra, Kur'ân'ın kadîm kelâm olmasını ve eşsiz fesâhatiyle tehdâdde bulunmasını önemli i'câz vechi olarak benimsemiş, sarfe görüşünü ise, kabul etmemiştir.⁶¹ Eş'ârî bir âlim olan Abdülkâhir el-Cürçânî (ö. 471/1078-79), *Delâilü'l-İ'câz* adlı eseriyle, lafız ve nazm konusundaki çalışmalarıyla temayüz etmiş olup, kendisinden sonra gelen âlimlere öncülük etmiştir.⁶²

Osmanlı dönemine geldiğimizde Kemâlpâşazâde'nin *İ'câzü'l-Kur'ân ve Risâle fi-takrîr enne'l-Kur'âne'l-azîm kelânullâhi'l-kadîm* isimli eserleriyle bu sahada temayüz ettiğini müşahede etmekteyiz. Son dönem âlimlerinden Mısırlı edebiyatçı Mustafa Sadık Rufâî (ö. 1937), *İ'câzü'l-Kur'ân ve belâğatü'n-nübüvve* eseriyle i'câzın Kur'ân'ın nazmında olduğunu ifade ederken, *en-Nebeü'l-azîm* isimli eserin sahibi Abdullah ed-Dirâz ise, ilmî, teşrî ve lugavî i'câzı savunmuştur.⁶³

Kemâlpâşazâde, İslâm âlimleri arasında Kur'ân'ın i'câzına yönelik ittifakın var olduğunu, i'câzın vecihleri hakkında ise ihtilafın cari olduğunu ifade eder.⁶⁴ Bu bağlamda i'câzın birçok vechesi olduğu genel kabul görmüş;⁶⁵ Kur'ân'ın lafzındaki fesâhat, manasındaki belâğat ve muhteva zenginliği, gaybî haberler vermesi, teşrî sahadaki üstünlüğü, nazmındaki harf, kelime ve cümleler arası bozulmayan insicam, Kur'ân'ın insan psikolojisinde bıraktığı etki ve ayetlerdeki beyanların ilmî gelişmelerle uyum içerisinde olması gibi argümanlar öne çıkan i'câz vecihleri arasında yer almıştır.⁶⁶ Çağdaş müfessirlerden Mustafa Müslim (ö. 2021), kadîm geleneği özetler mahiyette i'câzı dört ana grupta mütalaa eder. Buna göre i'câzü'l-beyânî; fesâhat, belâğat, nazım ve üslup yönünden i'câzı anlatır. İ'câzü't-teşrî, Kur'ân'ın akide, şeriat ve ahlak alanındaki erişilmez üstünlüğünü ihtiva eder. İ'câzü'l-gaybî, mazi hal ve müstakbele delalet eden i'câza işaret eder. İ'câzü'l-ilmî, ilmi gelişmeler neticesinde varlığı ortaya çıkan kevnî ayetlerin yorumundan hâsıl olan mucizeviliği beyan eder.⁶⁷

İ'câzü'l-Kur'ân üzerine yapılan çalışmalar, Allah'ın kelâmını anlama yolunda gösterilen gayretlerin ürünüdür. Âlimlerin bu konudaki ihtilafları, bir ayrışmadan daha ziyade farklı açılardan Kur'ân'ın hakikatlerini idrak çabasıdır. Ayrıca Kur'ân'ın mucize bir kitap olduğu gerçeğini, idrak kapasitesi ve sosyo-kültürel ortamı farklı olan insanların anlayacağı dilden anlatmaktır. Bununla birlikte ateist ve materyalist akımların yıkıcı etkisi karşısında, Kur'ân etrafında oluşturulacak şüpheleri giderme, sağlam ve sahih akideyi tesis etme vazifesini icra etmektir.

2. *Risâlefi-takrîrenne'l-Kur'âne'l-azîm kelânullâhi'l-kadîm* Bağlamında Kemâlpâşazâde'nin İ'câzü'l-Kur'ân Yaklaşımı

Kemâlpâşazâde, İslam dininin temel kaynağı Kur'ân'ı Kerim'i anlama, yorumlama ve Kur'ân merkezli meseleleri çözümlenme, bu yöndeki itirazlara cevap verme düşüncesiyle pek çok risâle kaleme almıştır. Bu kapsamda onun, Kur'ân'ın anlaşılmasına yönelik tefsir çalışmaları, Kur'ân'ın i'câzı ve Halku'l-Kur'ân meselesinin anlatıldığı *Risâle fi-takrîr enne'l-Kur'âne'l-azîm kelânullâhi'l-kadîm*, *Risâle fi İ'câzil-Kur'ân* ve *Risâle fi beyân mes'eleti halkı'l-Kur'ân* isimli eserleri önemli telifâtı içerisinde yer alır.

⁶⁰Müslim, *Mebâhis fi i'câzi'l-Kur'ân*,77-78.

⁶¹ Kâdî Abdülcebbar, *el-Mügnî fi Ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, thk. Mahmud Muhammed Kâsım (by.: ed-Dârü'l-Misriyye, ts.), 16/318-322.

⁶²Abdülkâhir Cürçânî,*Delâilü'l-İ'câz*, thk. Mahmut Muhammed Şâkir (Kahire: Mektebetü'l-Hânicî, 2009), 546; Müslim, *Mebâhis fi i'câzi'l-Kur'ân*, 97; Enver Arpa, "İ'câzü'l-Kur'ân Konusuna Farklı Bir Yaklaşım". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/1 (2002), 81-107.

⁶³Müslim, *Mebâhis fi i'câzi'l-Kur'ân*, 105-106.

⁶⁴ Kemâlpâşazâde, "Risâle fi-takrîr enne'l-Kur'âne'l-azîm kelânullâhi'l-kadîm", 171; a.mlf.,*İ'câzü'l-Kur'ân*, 9.

⁶⁵ Ebü'l-Hasen Alî b. İ'sâ b. Alî er-Rummânî, *en-Nüket fi i'câzi'l-Kur'ân*, thk. Abdü'l alîm (Dehlî: Mektebetü'l-Câmiati'l-Beliiyyeti'l-İslâmiyye, 1934), 1.

⁶⁶Sa'düddîn Teftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyra (Beirut: Âlemü'l-Kütüb, 1419/1998), 5/28.

⁶⁷ Müslim, *Mebâhis fi i'câzi'l-Kur'ân*,121-293.

Müellifin, Kur'ân'ın i'câzı meselesine yaklaşımını ortaya koyma sadedinde, bizim bu çalışmada merkeze aldığımız eser onun, *Risâle fî-takrîr enne'l-Kur'âne'l-azîm kelânullâhi'l-kadîm* isimli risâlesi olacaktır. Ayrıca müellifin Kur'ân üzerine yazdığı mezkûr risâleleri atıf yapacağımız kaynaklar arasında yer alacaktır.

Kur'ân'ın i'câzı, literatürde aklî mûcize olarak kabul edilmiş,⁶⁸ klasik kaynaklarda mûcize başlığı altında müzakere edilmiştir.⁶⁹ Bu nedenle Kemâlpaşazâde'nin, *Kelânullâhi'l-kadîm* risâlesinde i'câz bağlamında mûcize tanımı yaptığını müşahede etmekteyiz. Ona göre mûcize, peygamberin nübüvvetine Allah'ın fiili bir tasdiki olarak delâlet eden ve benzerini getirme noktasında muarazada bulunduğu münkirlere meydan okuyan hârikulâde bir olaydır. Kur'ân'ın benzeri insan, cin ve melekler dâhil olmak üzere hiçbir varlık tarafından meydana getirilemez. Bununla birlikte Kur'ân'ın benzerini meydana getirmeye güç yetiriyorlarsa bu durumda onun i'câzı, sarfe ile mümkün olur.⁷⁰

Ayrıca müellif, farklı bir risâlesinde, "peygamberden sâdır olan ve zâhir olan" tarzında iki grupta tasnif ettiği mûcize tanımlamasında Kur'ân'ın i'câzını, "Hz. Peygamber'de zuhûr eden" mûcizelere örnek olarak gösterir. Buna göre, peygamberden sâdır olan mûcizeler, bizzat onun kesbiyle gerçekleşirken, zâhir olan mûcizelerde onun iradesi ve ihtiyarının herhangi bir dahli yoktur.⁷¹ Kemâlpaşazâde, mûcizeye yönelik bu kategorik değerlendirmede "zâhir olan mûcizelerde peygamberin irade ve kesbinin dahli yoktur," ifadesiyle, aslında Kur'ân'ın i'câzının diğer mûcizelere göre muhataplar üzerinde daha etkili, sübut bakımından daha kat'î olduğunu anlatma çabası içerisinde. Bu durumda Kur'ân mûcizesinin, tamamen ilâhî kaynaklı olup; beşerî etkilerden uzak, peygamberin hayatıyla kayıtlı olmayan evrensel bir nitelik arz edeceği anlaşılacaktır.

Kemâlpaşazâde mûcize risâlesinde mûcizeleri, sudûr ve zuhûr tasnifinin haricinde mûcizeye konu olan fiilleri, hârikulâde fiiller ve âdî fiiller (sıradan/alelâde fiiller) şeklinde formalize eder.⁷² Olağanüstü bir fiilin insan eliyle gerçekleşmesinin, imkân dâhilinde olmadığı bilinen bir gerçektir. Fakat sıradan bir fiille peygamberlik iddiasında bulunan kimse, muarızlarına meydan okuyarak, "ben elimi başımın üzerine koyarım, fakat siz buna güç yetiremezsiniz" dedikten sonra eylemini gerçekleştirir, muhataplar da muarazada bulunmaktan aciz kalıp alikonulmak suretiyle menedilirler.⁷³

Kemâlpaşazâde'nin mûcize risalesi üzerinde bir çalışma yapan Bayram Çınar, müellifin dilinde ifadesini bulan "men'î mûcize"⁷⁴ anlayışının, lafzan olmasa da teolojik algı açısından sarfeye kapı aralayacağını iddia eder.⁷⁵ Yazara göre sarfenin teorisyeni Nazzâm'ı sarfeyle buluşturan saik de aynı bakış açısidir. Nitekim Mutezilî düşüncede mûcizeye konu olan fiiller; insanın kudreti dâhilinde vuku bulan fiiller ve Allah'ın kudreti dâhilinde gerçekleşip insan kudretini aşan fiiller şeklinde bir tasnife tabi tutulur. Mu'tezile, Kur'ân'ı insan kudreti altında gerçekleşen mûcizeler arasında sayarken diğer mûcizeleri Allah'ın kudreti dâhilindeki fiiller olarak kabul etmiştir. Böylece Nazzâm'ın sarfe teorisi kapsamına, diğer mûcizeler değil de sadece Kur'ân'ın dâhil edilmesinin gerekçesi daha iyi anlaşılmaktadır.⁷⁶

Men'î mûcize tabirinden hareketle, Kemâlpaşazâde'yi İ'câzü'l-Kur'ân meselesinde sarfe düşüncesine meyletme imasının uygun olmayacağı kanaatindeyiz. Her ne kadar Kemâlpaşazâde sarfeyi, i'câzın bir vechi olarak görse de bu durum, sarfeyi benimsediği anlamına gelmez. Çünkü onun Teftazânî (ö. 792/1390) ve Cürçânî gibi kelamcılarının görüşlerinden yola çıkarak sarfeye eleştiri getirdiği

⁶⁸Nesefî, *Tebşıra*, 2/745; Sâbûnî, *el-Bidâye fî usûli'd-dîn*, 107.

⁶⁹Bâkîllânî, *İ'câzü'l-Kur'an*, 10; Abdülcebbâr, *el-Mügnî*, 16/143; Nesefî, *Tebşıra*, 2/745.

⁷⁰Kemâlpaşazâde, "Risâle fî-takrîr enne'l-Kur'âne'l-Azîm kelânullâhi'l-kadîm", 171.

⁷¹Kemâlpaşazâde, "Fî hakîkati'l-mûcize ve delâletihâ alâ sıdkı men iddea'n-nübüvve", 138.

⁷²Kemâlpaşazâde, "Fî hakîkati'l-mûcize ve delâletihâ alâ sıdkı men iddea'n-nübüvve", 138.

⁷³Bayram Çınar, "İbn Kemâl'in fî hakîkati'l-mûcize Adlı Araştırmasının Sarfe Teorisi ile İlişkili Bir Değerlendirmesi", *Kemâlpaşazâde Felsefe-Din-Edebiyat Araştırmaları*, ed. Murat Demirkol vd. (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 257.

⁷⁴Kulun kudreti dâhilinde bulunmayan fakat hârikulâde tarzda gerçekleşen mûcize, fiilî mûcize diye isimlendirilirken; kulu, kudreti dâhilinde bulunan bir şeyden engellemek tarzında vuku bulan mûcize de men'î mûcize olarak isimlendirilir. Bk. Osman Karadeniz, *İlim ve Din Açısından Mu'cize* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1999), 28.

⁷⁵Bk. Çınar, "İbn Kemâl'in Sarfe Teorisi ile İlişkili Bir Değerlendirmesi", 257.

⁷⁶Çınar, "İbn Kemâl'in Sarfe Teorisi ile İlişkili Bir Değerlendirmesi", 256.

bilinen bir gerçektir. Aksi takdirde kendisiyle çelişik bir durum arz edecektir. Ayrıca sarfe teorisini, i'câzın vechi içerisinde sayıp, sarfeyi reddeden başka âlimler de vardır.⁷⁷ Bununla birlikte men'î mûcizede sıradan bir fiili yapmaktan alıkonulmak vardır. Sarfe teorisinde ise sıradan bir fiili yapmaktan alıkonulmanın aksine Kur'ân'ın benzerini meydana getirmek gibi büyük bir fiili yapmaktan menedilmek vardır. Aynı risalede Kur'ân, peygamberin irade ve gücünün ötesinde, zâhir mûcizeler kategorisinde kabul edilmiş, dolayısıyla Kur'ân, insan gücü dâhilinde olmadığı için men'î mûcize de olamaz. Hâlbuki Mu'tezile'yi sarfeye götüren etken, onların Kur'an'ı, insanın gücü dâhilinde gerçekleşen mucizeler kapsamında görmeleridir.⁷⁸ İşte bu iki saik arasında (Kur'ân'ın men'î mûcize olması ve sarfe) bir illet bağı olmadığı için Kemâlpâşazâde'nin, men'î mûcize yorumundan sarfe teorisine meyilli olduğu algısının çıkarılamayacağı düşüncesindeyiz.

Müellifimiz Kemâlpâşazâde, *Kelâmmullâhi'l-kadîm* isimli eserinde sarfeyi 'i'câzın bir vechi olarak göstermekle yetinir. *İ'câzü'l-Kur'ân'* da ise, bu meselede daha tafsilatlı beyanlarda bulunarak, Teftazânî ve Cürçânî'nin sarfeye yönelik eleştirilerine atıfta bulunur, Mu'tezile'den Nazzâm ve Şia'dan eş-Şerif Murtaza'yı (ö. 436/1044) sarfe teorisini savunan en önemli âlimler arasında gösterir.⁷⁹ Nazzâm ve Şerif Murtaza'ya göre, Araplar bi'setten önce Kur'ân'ın benzerini getirmeye güç yetirmekte idiler, Hz. Peygamber'in nübüvvetiyle birlikte bunların güçleri engellendi.⁸⁰ Nazzâm, "güçleri engellendi" ifadesini onların muarazadan güçleri engellendi şeklinde yorumlarken, Şerif Murtaza, muaraza yapma bilgileri engellendi tarzında yorumlamıştır.⁸¹ Teftazânî, sarfe meselesinde, Murtaza'nın anlayışının daha seçkin görüş olduğunu söylemekle beraber ona eleştiri getirerek, 'Kur'ân'ın i'câzının sarfe yönüyle değil, fesâhat, belağat ve üslubu yönünden yüksek tabakada bulunmasıyla mûcizedir,⁸² ifadeleriyle kendi kanaatini ortaya koyar.

Sarfe mevzûsunda görüşlerine başvurulmuş diğer âlim Abdülkâhir el-Cürçânî, *Delâilü'l-i'câz'da* sarfenin batıl olduğuna yönelik anlayışını şöyle ifade eder:

"Eğer Arap fusahâsı ilâhî bir müdahale ile muarazadan engellenmiş olsaydı, bunu nefislerinde hissedip, 'sen, bize gelmeden önce biz buna güç yetirebiliyorduk, fakat şimdi sen bize sihir yaptın, bizimle onun arasına bir engel koydun,' derlerdi. Araplardan bu yönde bir iddia gelmediğine göre demek ki böyle bir şey vuku bulmamıştır. Eğer öyle bir şey olsaydı, bu durumda da Hz. Muhammed'e, 'bizim zihinlerimize körlük getirdin,' derlerdi. Bu anlamda bir söz ne duyulmuş ne de kaydedilmiştir. O halde sarfe batıl bir görüşten ibarettir."⁸³

Yine sarfe teorisine benzer bir reddiye Bâkılânî'den gelmektedir. Eğer Kur'ân'a karşı bir nazire getirmek mümkün olsaydı, bu durumda Kur'ân, mûciz bir kelâm olma vasfını kaybedecek, muarazayı menetmekte aciz duruma düşecek, diğer kelâmlar karşısında ihtiva ettiği sözün üstünlüğü kalmayacaktı.⁸⁴ Ayrıca Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İtkân*'da ifade ettiği gibi İsrâ suresi 88. ayet sarfeyi zaten devre dışı bırakır. İddia edildiği gibi Arap ediplerinin Kur'ân'ın benzerini meydana getirecek kudretleri alınmış olsaydı, ayet hangi sebeple onların bir araya gelmelerini istesin? Hem kudretleri elinden alınmış insanlara "bir araya gelin" çağrısının, ölüye yapılan çağrıdan ne farkı var? Bununla birlikte kendisinde aciz bırakma niteliği olmayan bir kitabın mûciz olması da mümkün değildir.⁸⁵

Birbirinden farklı kelâmcıların sarfeye getirdiği eleştiriler çoğaltılabilir. Gerçekten de ayeti kerîme, "De ki: Yemin ederim, bu Kur'ân 'ın bir benzerini ortaya koymak için ins ve cin bir araya gelip birbirine destek olsa dahi onun benzerini ortaya koyamazlar,"⁸⁶ ibareleriyle buna kimsenin gücünün

⁷⁷ Bk. Mâverdî, *A'lâmü'n-nübüvve*, 67.

⁷⁸Bk. Çınar, "İbn Kemâl'in Sarfe Teorisi ile İlişkili Bir Değerlendirmesi", 256.

⁷⁹ Kemâlpâşazâde, *İ'câzü'l-Kur'an*, 12.

⁸⁰ Seyfüddîn Âmidî, *Gâyetü'l-merâm fi ilmi'l-kelem*, thk. Hasen Mahmud Abdüllatif (Kahire: El-Mclisü'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1391/1971), 348.

⁸¹ Teftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 5/28; Kemâlpâşazâde, *İ'câzü'l-Kur'an*, 14.

⁸² Teftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 5/28; Kemâlpâşazâde, *İ'câzü'l-Kur'an*, 14.

⁸³ Abdülkâhir Cürçânî, *Delâilü'l-i'câz*, 1/614-615; Kemâlpâşazâde, *İ'câzü'l-Kur'an*, 15-16.

⁸⁴ Bâkılânî, *İ'câzü'l-Kur'an*, 43.

⁸⁵ Süyûtî, *el-İtkân*, 4/7-8. Ayrıca bezer bir görüş için bk. Sâbûnî, *el-Bidâye fi usûli'd-dîn*, 108.

⁸⁶ el-İsrâ 17/88.

yetmeyeceğini açıkça beyan ediyor. Diğer taraftan böyle bir iddia, insan iradesini devre dışı bırakmaya yönelik bir düşünceye yol açar. Hele bu iddianın Mu'tezile gibi akli ve insanın fiil yapma gücünü önceleyen bir düşünce ekolünden gelmesi, iddiayı dillendirenler adına daha abes bir durumdur. "Kul kendi fiilini yaratır," diyenler sarfeyi savunmakla fiillerin yaratılmasını kula değil Allah'a izafe etmiş olmaktadır. Bu anlayış Mu'tezile'yi kendi mezhebî paradigması ile çelişkili bir duruma düşürmektedir.⁸⁷ Kur'ân'ın indiği dönemde bazı müşriklerin gizlice Kur'ân dinledikleri Kur'ân'a hayranlıklarını dile getirdikleri vâkî olmuştur. Eğer Kur'ân dil ve üslubuyla muciz olmasaydı, müşrikler hayranlıklarını dile getirmezlerdi. Ayrıca Kur'ân'ın benzerinin meydana getirilebilme iddiası, Hz. Peygamber'in nübüvvetini kanıtlayacak en temel dayanağı devre dışı bırakacak, sarfe nazariyesini onun yerine ikame edecektir."⁸⁸

Kemâlpâşazâde sarfe teorisinin dışında i'câzın farklı boyutlarını da müzakere eder. Bu anlamda Kur'ân'ın i'câzının şeriatı; şeriatında kelâmullâha delil olacağı yönünde kanaat belirttikten sonra Teftazânî ve Cüveynî'nin konuya yaklaşımlarını değerlendirip onları eleştiriye tabi tutar. Buna göre Teftazânî, kelâmullâh-şeriat arasındaki böyle bir ispat şeklinin kısır döngüye (devr) yol açacağını ifade ederek bunu reddeder.⁸⁹ Aynı müellif, *Telvih* isimli eserinde şeriatın sübûtunu Allah'a imana, onun ilmine, kudretine ve kelâmına bağlar.⁹⁰ O, Keşşâf şerhinde ise, bu yöntemle Kur'ân'ın ispat edilemeyeceğini, ilâhî kelâmın kendisinin bizzat mucizeliğinin icmâen sabit olduğunu beyan ettikten sonra şeriat, Kur'ân mucizesiyle ispat edilir, fakat onun aksinin tasavvur edilmeyeceği yönünde kanaatini belirtir.⁹¹ Bu görüşe paralel olarak Cüveynî de benzer bir tartışmanın içerisine girerek *Şerhü'l-Mevâkıf* da: "Bir kimse, 'Rasûl'ün tasdiki kelâmullâh ile kelâmullâhın ispatı da Rasûl ile' derse, kısır döngüye düşmüş olur," tarzındaki görüşünü ifşa edip akabinde, 'kelâm, onun nübüvvetini tasdik etmez, bilakis nübüvvetin tasdiki için peygamberin davasına uygun mucize göstermesi gereklidir.' İşte bu durumda mucize, peygamberin sıdkına delalet eder, kelâm da sabit olmuş olur,"⁹² diyerek konuyu nübüvvet-kelâmullâh bağlamında değerlendirir.

Şeriatın Kur'ân'a, Kur'ân'ın şeriatıya yönelik ispatını tartışmanın pratik bir sonucunun olmayacağı kanısındayız. Bundan daha ziyade Kur'ân, şeriatın sabit olmasının illetidir; fakat şeriatın, Kur'ân'ın sübûtuna delil olacağı varsayımı gereksiz bir düşüncedir. Çünkü şeriatın çerçevesini vahiy belirlemekle birlikte onun şekillenmesinde insan unsuru büyük oranda etkilidir. Zaten Kemâlpâşazâde'nin de belirttiği gibi, Teftazânî'nin son tahlildeki görüşü Kur'ân'ın, şeriatı isbat edeceği fakat bunun tersinin mümkün olamayacağı yönündedir.⁹³ Ayrıca Cüveynî'nin tezinde savunduğu, Rasûlüllâh'ın tasdikinin Kur'ân'la; Kur'ân'ın da Peygamber'le ispatının kısır döngüye yol açacağı düşüncesinin de isabetli olamayacağı düşüncesindeyiz. Çünkü Kur'ân-ı Kerim, Hz. Peygamber'in nübüvvetine işaret eden en büyük mucizedir. Kelâmullâhın birinci derecede muhatabı Peygamber olduğu için onun ispatının Rasûl ile olması doğal bir durumdur.

Kemâlpâşazâde, Kur'ân'ın i'câzına yönelik genel bir değerlendirmeyi takiben i'câzın neticesi olarak Kur'ân'ın tehadîde bulunmasının keyfiyetini tartışır. "De ki: Yemin ederim, bu Kur'ân'ın bir benzerini ortaya koymak için ins ve cin bir araya gelip birbirine destek olsa dahi onun benzerini ortaya koyamazlar,"⁹⁴ ayeti, Kur'ân'ın, sekaleyn için mucize olduğunu, insan ve cinnin onun benzerini getirmeye güç yetiremeyeceğini beyan eder.⁹⁵ "Kur'ân'ın meydan okumasına melekler dâhil midir?" muhtemel sorusu karşısında Beydâvî(ö. 685/1286), mezkûr ayetin yorumunda, "Belki de ayette

⁸⁷ Neseî, *Tabîra*, 2/744-750; Murat Serdar, "Kelâm'da Delâilu'n-nübüvve Bağlamında İ'câzu'l-Kur'ân Meselesi", *Erciyes Üniversitesi İlahîyat Fakültesi Dergisi* 2 (2006), 27-50.

⁸⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "Sarfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/140-141.

⁸⁹ Kemâlpâşazâde, "Risâle fi-takrîr enne'l-Kur'âne'l-Azîm kelâmullâhî'l-kadîm", 172.

⁹⁰ Sa'düddîn et-Teftazânî, *Şerhu et-telvih ve't-tevdih* (Mısır: Mektebetü't-Tabîh, ts.), 1/20; Kemâlpâşazâde, "Risâle fi-takrîr enne'l-Kur'âne'l-Azîm kelâmullâhî'l-kadîm", 173.

⁹¹ Kemâlpâşazâde, "Risâle fi-takrîr enne'l-Kur'âne'l-Azîm kelâmullâhî'l-kadîm", 173.

⁹² Seyyid Şerif Cürçani, *Şerhu'l-Mevâkıf* (by.: Dâru't-Tibâatü'l-Âmira, ts), 1/122-123.

⁹³ Kemâlpâşazâde, "Risâle fi-takrîr enne'l-Kur'âne'l-Azîm kelâmullâhî'l-kadîm", 173.

⁹⁴ el-İsra 17/88.

⁹⁵ Kemâlpâşazâde, "Risâle fi-takrîr enne'l-Kur'âne'l-Azîm kelâmullâhî'l-kadîm", 173.

meleklerin zikredilmemesi onu mûcize olmaktan çıkarmaz; çünkü melekler, onu getirmek için aracıdırlar,⁹⁶ ifadelerini kullanarak şüpheli bir tavır sergiler. Kemâlpâşazâde, Beydâvî'nin bu yorumunu tenkit etmekle birlikte buradaki tehadînin melekleri de kapsayacağını, dolayısıyla onun benzerini meydana getirmeye onların da gücünün yetmeyeceğini belirtir. Kemâlpâşazâde bu düşüncesini, "Eğer o, Allah'tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı,"⁹⁷ ayetiyle müdellel hale getirerek şöyle der: "Ayet, meleklerin de benzerini getirmekten aciz olduğunu sarıh ve doğru bir metotla anlatır." Böylece Kemâlpâşazâde meleklerin zikredilmemesini, "ayeti kerime mezkûr fiili yapmaya onlar gibi layık olmadığı için melekleri zikretmedi, çünkü melekler emredildiklerinin dışında bir şey yapmaktan masumdurlar,"⁹⁸ şeklindeki yorumuyla, melekler ile insan ve cin arasındaki ontolojik farkla açıklamaya çalışır. Kemâlpâşazâde'in öğrencisi Ebussuûd (ö. 982/1574), "ayette özellikle insanlarla cinler zikredilmiş, çünkü Kur'ân'ın Allah katından olduğunu inkâr edenler onlardır, yoksa insan ve cinlerden başkalarının buna muktedir oldukları anlamında değildir," tarzında yorumlayarak hocasıyla aynı kanaati benimser.⁹⁹

Kur'ân'ın cinler, insanlar ve melekler tarafından oluşturulamayacak mûciz bir kitap olduğu gerçeğine, ilgili ayetin yorumuyla işaret eden Kemâlpâşazâde, müşrikler tarafından dillendirilen onu şeytanların indirdiğine yönelik iddiaya, "O Kur'ân'ı şeytanlar indirmemiştir,"¹⁰⁰ ayetiyle cevap vererek Kur'ân'ın akıllı ve iradeli varlıklar tarafından oluşturulabilme ihtimallerinin hepsini devre dışı bırakmaktadır. Müellif ayeti şöyle açıklar: "Kureyş müşrikleri Kur'ân'ı, şeytanların kâhinlere attıkları şey kabul ederler,¹⁰¹ hayır bilakis o âlemlerin Rabbinden indirilmiştir. Ayrıca, "O (Kur'an'ı) indirmedir,"¹⁰² ayeti tekellüf (zorla yapmak) sigasında gelmiştir. Bu nedenle şeytanlar bunu yapmaya zorlanırlar; onlar böyle bir olayı, istirâk-ı sem' yoluyla gerçekleştirmeye çalışırlar, yine de başarılı olamazlar. Çünkü Kur'ân'ı indirmek yani Hakkın feyzlerine muhatap olmak, manevî suretlerin şekillenme istidadına ortak olma şartına bağlıdır. Hâlbuki onların nefisleri pistir, karanlık ve bizzat kötüdür; bunu kabul etmez. Kur'ân ise öyle gerçekleri ve öyle gâib şeyleri içine alır ki, bunları meleklerden başkasından almak mümkün değildir."¹⁰³ Böylece Kemâlpâşazâde, şeytanın ontolojik yapısının vahyi almaya uygun olamayacağına dikkat çeker. Ayrıca Ebussuûd'un ifadesiyle söylersek şeytanlar ile melekler arasında bir ortaklık, benzerlik yoktur, çünkü şeytanların nefisleri, habistir; hiç hayrı olmayan çeşitli şerlerin kabulünden başka hiçbir istidadı yoktur. O halde şeytanların, ancak melekler aracılığıyla gerçekleşmesi mümkün olan o üstün ve gaybî hakikatleri içeren Kur'ân-ı Kerîm etrafında dolaşma imkânı yoktur.¹⁰⁴

Mezkûr ayette öncelikli olarak şeytanın aracı olması, akabinde de bu tehlikeli işe şeytanın layık olması nefyedilmiş, buna güç ve imkân bulamayacakları ifade edilmiştir. ^ط وَمَا يَسْتَعْجِلُونَ "Zaten onların buna güçleri de yetmez."¹⁰⁵ Şeytanların bu işe gücü yetmez.¹⁰⁶ ^ط أَتُهمَّعِالِسمْعِلمَعْرُؤُونَ "Çünkü onlar (vahyi) işitmekten uzaklaştırılmışlardır."¹⁰⁷ Yani onlar meleklerin vahyi dinledikleri mekândan yıldızlardan ateş atılmakla azledildiler.¹⁰⁸ Kemâlpâşazâde, şeytanların güç yetirememesini, onu dinlemekten azledilmelerine bağlar. Bununla birlikte müellif, cinlerin gizli sözlere kulak kabartmak, kulak hırsızlığı yapmak anlamındaki istirâk-ı sem'de bulunma girişimlerine dikkat çeker. "Hakikaten biz (cinler) göğü yokladık, onu güçlü muhafızlar ve alev toplarıyla doldurulmuş bulduk. Hâlbuki biz (daha önce, göğü) dinlemek için, onun oturulabilecek yerlerinde otururduk; fakat şimdi kim dinlemek isterse kendisini gözetleyen bir alev topuyla

⁹⁶ Beydâvî, *Envâru'tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, 3/266.

⁹⁷ en-Nisa 4/82.

⁹⁸ Kemâlpâşazâde, "Risâle fi-takrîr enne'l-Kur'âne'l-azîm kelâmullâhi'l-kadîm", 174-175.

⁹⁹ Ebussuûd Efendi, *Tefsîri Ebissuûd* (Beyrut: Dâri İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts), 5/193.

¹⁰⁰ eş-Şuarâ 26/210.

¹⁰¹ Beydâvî, *Envâru'tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, 4/151; Kemâlpâşazâde, "Risâle fi-takrîr enne'l-Kur'âne'l-azîm kelâmullâhi'l-kadîm", 174-175.

¹⁰² eş-Şuarâ 26/210.

¹⁰³ Beydâvî, *Envâru'tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, 4/151; "Risâle fi-takrîr enne'l-Kur'âne'l-azîm kelâmullâhi'l-kadîm", 175.

¹⁰⁴ Ebussuûd Efendi, *Tefsîri Ebissuûd*, 6/267.

¹⁰⁵ Şuarâ 26/211.

¹⁰⁶ Kemâlpâşazâde, "Risâle fi-takrîr enne'l-Kur'âne'l-azîm kelâmullâhi'l-kadîm", 175.

¹⁰⁷ eş-Şuarâ 26/212.

¹⁰⁸ Kemâlpâşazâde, "Risâle fi-takrîr enne'l-Kur'âne'l-azîm kelâmullâhi'l-kadîm", 176.

karşılaşıyor.¹⁰⁹ “Onları her kovulmuş şeytana karşı koruduk. Ancak kulak hırsızlığı yapmaya kalkışan olursa onu da parlak bir ışık kovalar,”¹¹⁰ ayetlerinin de delâlet ettiği gibi, daha önce cinler gökten haber alma (istirâk-1 sem') girişiminde bulunuyorlardı. İstirâk-1 sem', Hz. Peygamber'in bi'setinden önce onlardan engellenmiştir.¹¹¹ Mevzunun anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşüncesiyle bu meselede Şâfi fakihlerinden Mâverdî'nin(ö. 450/1058), görüşüne atıfta bulunmak yerinde olacaktır. Buna göre:

“Daha önce istirak-1 sem'de bulunan cinler, Hz. İsa'dan itibaren böyle bir girişimde bulunmaktan engellendi, Hz. Peygamber'in bi'setinden sonra ise istirak-1 sem'de bulunamama gerekçelerinin gökten kaynaklı bir olay değil, yeryüzünde vuku bulan bir olay olabileceğini, bunun da yeni bir peygamberin gönderilmesine işaret olduğunu düşündüler. Yeryüzünde dolaştılar, Hz. Peygamber, sabah namazı kılarken Mekke'nin ortasında Ukâz'a uğradılar. Kur'ân dinlediler, Rasûlüllâh'ın namaz kılmasını ve ashabin ona iktidâsına vakıf oldular. Anladılar ki, ayette belirtilen alev toplarının atılmasıyla isirâk-1 sem'den engellenmelerine sebep olan olay, Hz. Muhammed'in peygamber olarak gönderilmesiymiş.”¹¹²

Böylece Kemâlpaşazâde, Kur'ân'daki tehadîye, insanlar ve cinlerin yanı sıra melekleri de dâhil ederek ilâhî kelâmın her türlü varlığın müdahalesinden mahfûz olduğuna işaret eder. Şeytanların ise, ilâhî bilgiye müttalî olması şöyle dursun, hayra istidadı bulunmayan bu varlığın Kur'ân'ın etrafında dolaşma imkânı bile yoktur.

Sonuç

Müslümanların farklı kültürlerle tanışmasının neticesinde oluşan ilhâd hareketlerinin, Kur'ân, nübüvvet gibi dinin temel dinamiklerine yönelttiği eleştirilere karşı İslam âlimleri, cevap verme refleksi göstermişlerdir. Başlangıçta bireysel, ilerleyen zamanlarda kurumsal olarak ilhâd akımlarının yıkıcı etkilerini izale etme gayretiyle, Kur'ân'ın lafzı ve manasıyla benzeri meydana getirilemeyecek mucize bir kitap olduğu, bu yönüyle de nübüvveti kanıtlayan en büyük delil olduğu gerçeği izah edilmeye çalışılmıştır. İşte bu çalışmaların sonucunda İ'câzü'l-Kur'ân ilmi doğmuş; Kur'ân'ın tehadî yönü, i'câzın vecihleri, nübüvveti ispat değeri ortaya konulmuştur.

Literatürde aklî mucize diye tabir edilen İ'câzü'l-Kur'ân, bir taraftan Kur'ân'ın Allah kelâmı olduğunu, diğer bir yönden de onu tebliğ eden peygamberin nübüvvetinin doğruluğunu kanıtlayan bir fonksiyon icra eder. Aklî mucize olması dolayısıyla ikna gücü yüksek olup toplumsal statüsü ve aklî yetkinliği farklı olan her türden insana hitap eder. Kur'ân'ın evrenselliği, insanın ruhuna, zihnine ve hislerine hitap eden yönleri ve peygamberin hayatıyla kayıtlı olmaması onu diğer mucizelerden ayıran en önemli vasıflardandır.

Osmanlı kelâmcısı Kemâlpaşazâde'nin, kelânullâhın önemli konularından İ'câzü'l-Kur'ân meselesini ele aldığı bu risâleden hareketle onun, klasik kelâm eserlerine ve tefsir literatürüne hâkim olduğunu, sorgulayan bir metotla risâlesini kendi bakış açısıyla oluşturduğunu ifade edebiliriz. Kemâlpaşazâde, mezkûr risâlesinde, genellikle iktibasta bulunduğu müellifin eserini ismiyle zikrederek atıf yapmış; onun kimi zaman esere kimi zaman da müellif adına atıf yaptığı görülmektedir. Bazen 'ehl-i hak' gibi genel ifadeler kullanarak atıfta bulunmuştur. Onun atıf yaparken kullandığı üslub, çoğunlukla ibareyi olduğu gibi nakletmek tarzında olmuş, bazen de manen atıf yaptığı görülmüştür. Atıfta bulunduğu âlimin görüşünde isabet ettiğini söylerken yeri geldiğinde de onlara eleştirel bir dil kullanmaktan geri durmamıştır. Müellifin yazdığı eserlerde kaynak göstermesi, hem bilgiyi iktibasta bulunduğu kimsenin ilmî kişiliğine duyduğu saygıyı hem de intihale itibar etmediğine işaret eder.

Kemâlpaşazâde'nin risâlede kullandığı kaynaklar umumiyetle tefsir ve kelâm eserleri olmuştur. Müellifin, eserini Kur'ân merkezli olarak telif ettiğini söyleyebiliriz. Sağani'ye atfen verdiği mevzu bir hadis haricinde herhangi bir hadisi şerif kaynak olarak verilmemiştir. Sa'düddîn et-Teftâzânî'nin

¹⁰⁹el-Cin 72/8-9.

¹¹⁰el-Hicr 15/17-18; es-Saffat 37/7-10; eş-Şuarâ 26/210-212.

¹¹¹ Kemâlpaşazâde, “Risâle fi-takrîr enne'l-Kur'âne'l-azîm kelânullâhî'l-kadîm”, 176.

¹¹²Buhârî, “Tefsîr”, 72; Mâverdî, A'lâmü'n-nübüvve, 133.

Şerhu'l-Mekâsîd, Şerhu et-telvîh ve't-tevdîh isimli eserleri; Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin Şerhü'l-Mevâkıf, Haşiyetü Keşşâf'ı; İmâmü'l-Harameyn Cüveynî'nin el-İrşâd'ı; Beyzâvî'nin Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl'i; Mu'tezilî müfessir Zemaşerî'nin (ö. 538/1144) el-Keşşâf'ı risâlenin kaynakları arasında zikredilebilir. Ayrıca ayetlerin tefsirinde, müellifin kendi özgün yorumlarını görmek mümkündür. Yaptığı yorumlarda, kimi zaman önceki müfessirleri eleştirip kendi kanaatini ortaya koymaktadır.

Kemâlpâşazâde, konunun anlatımında, i'câzın tahaddî yönünü öne çıkaran bir tarz uygulamıştır. O, meydan okumanın sadece insan ve cinlere yönelik olduğunu ifade eden Beydâvî'yi eleştirmiştir. Böylece müellif, tehadînin sınırlarını genişleterek akıllı ve iradeli hiçbir varlığın Kur'ân'a müdahale edemeyeceği gerçeğini anlatmaya çalışmaktadır.

Müellif, mucizelerle ilgili olarak peygamberden sâdir olma ve zâhir olma şeklinde bir tasnif geliştirmiş; sudûr eden mucizelerde peygamberin katkısına dikkat çekerken, zuhûr eden mucizelerde peygamberin dahlinin olmadığına işaret etmiştir. Kur'ân'ı zuhûr eden mucizeler kapsamına dâhil ederek bir anlamda Kur'ân'ın tamamen Allah kelâmı olduğunu vurgulamıştır.

Müellif, sarfeyi i'câzın bir nev'i olarak görmekle birlikte, Teftazânî ve Cürcânî'nin görüşlerinden hareketle sarfeye eleştiriler getirmiştir.

Şeriat-Kur'ân eksenli ispat tarzını benimseyen Kemâlpâşazâde, böyle bir ispat şeklinin kısır döngüye yol açacağı düşüncesinde olan Teftazânî ve Cürcânî'yi tenkide tabi tutmuştur.

Kaynakça

- Abdülcebbar, Kâdî. *el-Mügnî fi Ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*. thk. Mahmud Muhammed Kâsım. by.: ed-Dâru'l-Misriyye, ts.
- Alper, Ömer Mahir. "16. Yüzyılda Osmanlı Düşüncesi: Kemâlpâşazâde Bağlamında Bazı Mülahazalar". *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı İlim ve Fikir Dünyası Sempozyumu*. ed. Ekrem Demirli vd. 15-20. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
- Âmidî, Seyfüddîn. *Gâyetü'l-merâm fi ilmi'l-keîm*. thk. Hasen Mahmud Abdüllatif. Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1391/1971.
- Atsız, Nihal. "Kemalpaşa-oğlu'nun Eserleri". *Şarkiyat Mecmuası* 6 (1966), 71-112.
- Arpa, Enver. "İ'câzü'l-Kur'an Konusuna Farklı Bir Yaklaşım". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/1 (2002), 81-107.
- Bağdâdî, Abdülkâhir. *Usûliddîn*. İstanbul: Matbatü'd-Devlete, 1346/1928.
- Bâkılânî, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyip. *İ'câzü'l-Kur'ân*. thk. Seyyid Ahmet Sakar. Mısır: Dâru'l-Maârif, 1954.
- Beydâvî, Ebû Saîd Abdullah b. Ömer. *Envâru'tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman Mar'aşî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şâhîh*. nşr. Muhammed Züheryb. Nasr. 9 Cilt. b.y.: Dâru Tavkî'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Bulut, Halil İbrahim. *Nübüvveti İspat Açısından Hissî Mucizeler*. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *Resâilü Câhız huvecü'n-nübüvve*. thk. Ali Ebu Melham. Beyrut: Dâru'l-Hilâl, 2002.
- Cürcânî, Abdülkâhir. *Delâilü'l-i'câz*. thk. Mahmut Muhammed Şâkir. Kahire: Mektebetü'l-Hânicî, 2009.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Şerhul mevâkıf*. b.y.: Dâru't-Tibâatü'l-Âmira. ts.
- Çınar, Bayram. "Kemâlpâşazâde'in fi hakikatü'l-mucize Adlı Araştırmasının Sarfe Teorisi ile İlişkili Bir Değerlendirmesi". *Kemâlpâşazâde Felsefe-Din-Edebiyat Araştırmaları*. ed. Murat Demirkol vd. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Dalkıran, Sayın. *İbn-i Kemâl'e Göre Ehl-i Sünnet Düşüncesi*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2018.
- Ebussuûd Efendi. *Tefsîri Ebissuûd*. Beyrut: Dâri İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Hasan Muhammed, Sâbir. *Mevrîdi'z-Zamân fi ulûmi'l-Kur'ân*. Bombay: Dâru's-Selâfiyye 1404/1984.

- Hatîb, Abdülkerim. *İ'cazu'l-Kur'an*. Beyrut: Darü'l-Fikri'l-Arabî, 1974.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb. "İ'câzü'l-Kur'ân". *Selâsü Resâil fi İ'câzi'l-Kur'ân er-Rummânî ve'l-Hattâbî ve Abdülkâhir el-Cürcânî*. thk. Halfullâh Ahmed-Muhammed Zeglûl Selâm. Mekke: Dâru'l-Maârif, ts.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. es-Sîretü'n-nebeviyye. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbü'l-Arabiyye, 1410/1990.
- Kattân, Mennâ'. *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Mektebetü'l-Vehbete, ts.
- Kemâlpaşazâde, Şemseddîn Ahmed. "Risâle fî-takrîr enne'l-Kur'âne'l-Azîm kelâmullâhi'l-kadîm". *Mecmûu resâili'l-allâme Kemâlpaşazâde Paşa*. thk. Hamza el-Bekrî. İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 2018.
- "Risâle fî beyân mes'eleti halkı'l-Kur'ân". *Mecmûu resâili'l-allâme Kemâlpaşazâde Paşa*. thk. Hamza el-Bekrî. İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 2018.
- İ'câzü'l-Kur'ân. thk. Âdil Gıryânî. PDF: y.y, ts. <https://www.alukah.net/library/0/147246/>
- "Fî hakîkati'l-mûcize ve delâletihâalâ sıdkı men iddea'n-nübüvve". *Resâilü Kemâlpaşazâde*. nşr. Ahmed Cevdet Paşa. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1316.
- "Risâle fî kıdemi'l-Kur'ân Kelâmullâh". *Resâilü Kemâlpaşazâde*. nşr. Ahmed Cevdet Paşa. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1316.
- Risâle fî kıdemi'l-Kur'ân Kelâmullâh*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 2500, 11b-14a.
- Itr, Hüseyin Ziyâeddîn. *Nübüvveti Muhammed fi'l-Kur'ân*. Halep: Dâru'n-Nasr, 1393/1973.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru's-Sadr, 1414.
- Karadeniz, Osman. *İlim ve Din Açısından Mu'cize*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1999.
- Kattân, Mennâ'. *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Mektebetü'l-Vehbete, ts.
- Kur'ân Yolu*. Erişim 28 Kasım 2022. <https://kuran.diyaret.gov.tr>
- Konaklı, Numan. "İ'cazu'l-Kur'ân Fikri: Mahiyet, Tarihi Süreç ve Literatür". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (2012), 251-290.
- Mahmut, Abdülhalîm. *Delâilün'n-nübüvve*. Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1991.
- Mâverdi, Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed. *A'lâmü'n-nübüvve*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u-ş-şâhih*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: y.y., 1374-1375/1955-1956.
- Müslim, Mustafa. *Mebâhis fi i'câzi'l-Kur'ân*. Riyad: Dâru'l-Müslim, 1416/1996.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn. *Tabsiratu'l-edille fi usûli'd-dîn*. thk. Muhammed Enver Hâmid İsâ. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye, 2011.
- Öçal, Şamil. *Kemâlpaşazâde'nin Felsefi ve Kelâmî Görüşleri*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Öge, Ali. "Şeyhü'l-İslâm İbn Kemâl'in Kur'an-ı Kerim'in İ'câzıyla İlgili Görüşleri". *Diyanet İlmî Dergi* 50/2 (2014), 89-102.
- Râzî, Fahreddîn. *el-Erbaûn fi usûli'd-dîn*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ. Kahire: Matbaatü Dâru't-Tazâün, 1986.
- Rummânî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsâ b. Alî. *en-Nüket fi i'câzi'l-Kur'ân*. thk. Abdü'l alîm. Dehlî: Mektebetü'l-Câmiati'l-Beliyyeti'l-İslâmiyye, 1934.
- Sâbûnî, Nureddîn. *el-Bidâye fi usûli'd-dîn*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.
- Sara, Yekta. *Şeyhülislâm Kemâlpaşazâde Hayatı, Şahsiyeti, Eserler ve Bazı Şiirleri*. İstanbul: Risale Basın Yayın LTD, 1995.
- Serdar, Murat. "Kelâm'da Delâilü'n-nübüvve Bağlamında İ'cazu'l-Kur'ân Meselesi". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2006), 27-50.
- Sönmez, Vecihi. *İnsanlığın Nübüvvet Anlayışı ve Ebu'l-Muîn en-Nesefî ile Seyfuddîn el-Âmidî'nin Nübüvveti İspat Metotları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Sözen, Kemal. *Kemal Sözen, İbn Kemal'de Metafizik*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2001.
- Teftazânî, Sa'düddîn. *Şerhu'l-Mekâsîd*. thk. Abdurrahman Umeyra. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1419/1998.
- Şerhu et-telvîh ve't-tevdîh*. Mısır: Mektebetü't-Tabîh, ts.

- Turgut, Kürşat. "Kemâlpaşazâde'nin Felsefî İlimlere Dair Görüş ve Eleştirileri: Hâşiye Alâ Tehâfüt Örneği". *Kemâlpaşazâde Felsefe-Din-Edebiyat Araştırmaları*. ed. Murat Demirkol vd. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İ'câzü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.21/403-406.İstanbul:TDV Yayınları,2000.
- "Sarfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/140-141. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Yazıcıoğlu, M. Sait. "Kelâmcı Olarak Kemâlpaşazâde". *Şeyhülislâm Kemâlpaşazâde Sempozyumu*. ed. Hayri Bolay vd. Ankara: TDV Yayınları, 1989.